

Ю.П.Присяжнюк
(Черкаси)

**СЕРВІТУТНЕ ПРАВО У “КАРТИНІ СВІТУ”
ПЕРЕСІЧНОГО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА
(НА МАТЕРІАЛАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ початку ХХ ст.)**

Якісні зміни в українському суспільстві, котрі відбуваються на рубежі ХХ-ХХІ ст., спонукають істориків до модерних підходів під час аналізу вітчизняної минувшини. В останній період помітно розширилася тематика наукових пошуків, зроблено чи не перші після звільнення від диктату “марксистсько-ленінського вчення” спроби оптимізувати методологічний інструментарій досліджень. Щодо змісту сучасної історіографічної практики, то українських фахівців дедалі більше приваблює проблематика, яка раніше не вважалася актуальною та, ймовірно, тому або не розроблялася взагалі, або розглядалася фрагментарно.

Належне місце у нововведеннях приділяється теоретичному опрацюванню категоріального апарату. Потреба в цьому більше ніж очевидна, оскільки й дотепер на шпальтах періодичних наукових видань зберігається термінологічна плутанина, яка загалом унеможлиблює трактування історичних подій адекватно досліджуваним епохам, призводить на шкоду справі до “еклектичного поєднання застарілих понять і модних неологізмів” [1, 6].

Одна з проблем, котра віднедавна привернула увагу істориків-аграрників України, торкається питання наукового тлумачення відносин земельної власності на різних етапах українського минулого *. Для з’ясування її сутності ключовим можна вважати історичний період переходу від традиційного (феодального) суспільства до модернізованого (капіталістичного) – друга половина ХІХ – початок ХХ ст. Адже нерідко майже тотожне (узагальнено-ідеалізоване) тлумачення багатоаспектного значення виробничих відносин на сей – приватна власність на землю, землеволодіння, землекористування – чи не найбільше перешкоджає адекватному сприйняттю та об’єктивному розумінню саме цієї епохи.

Пригадується думка, висловлена І. Я. Франком близько 1898 р: “За панщизняних (так у тексті – Ю. П.) часів хлоп мав поле й хату, аби з того і на тім жив і працював; але поза тим він належав до пана. Та й не можна сказати “мав” так, як ми се тепер розуміємо. Поле, хата, навіть худоба були тільки наполовину його власність; зверхню власність над усім тим мав пан” [1, 34-50]. Додамо, що і власність поміщика на селянські наділи напередодні скасування кріпацтва також навряд чи можна вважати приватною власністю в тому безумовному значенні, котре привнесла у ці відносини ринкова доба. Як відомо, при певних обставинах зверхником над ґрунтами дідича виступала держава.

Нашу увагу зосереджено на сервітутах, на еволюції цього соціально-господарського й одночасно морально-правового явища в другій половині ХІХ ст. та наслідках цього процесу на початку ХХ ст.

Усвідомлюючи вагомість дослідження всіх сторін пореформеної трансформації сервітутів, спробуємо детальніше зупинитися на віддзеркаленні права користування поміщицькими угіддями, його еволюції у психології тогочасного пересічного українського селянина. Доцільність такого діалогу з

внутрішнім світом типового сільського трударя видається очевидною. Вона диктується багатьма чинниками, котрі взагалі можна звести до двох аспектів. Спосіб відображення в “картині світу” хлібороба еволюції сервітутного права виступав, з одного боку, ключовим мотивом, самобутнім регулятором логіки його “колективної думки” і відповідної соціальної поведінки, а з іншого, – критерієм визначення сутності сервітутів як своєрідних відносин власності.

Розпочинаючи цей своєрідний діалог, не зайвим буде нагадати, що існуючі на Правобережній Україні фактично до революційних потрясінь 1917-1920 рр. сервітути – це особливого роду поземельні відносини, суть котрих крилася в “одвічному праві” місцевих селян на безкоштовне користування угіддями діди́ча й громадськими пасовиськами. Деінде існували двосторонні (селянин – поміщик) сервітути. Найчастіше вони передбачали взаємне право сторін на користування пасовиськами або лісовими угіддями.

Встановлено, що виникнення цього явища в західних регіонах імперії (9-ти губерніях Росії) припадає на час, коли вони перебували під польсько-литовським пануванням. На Правобережній Україні сервітути з’явилися щонайпізніше на початку XV ст. Отримавши майже півтисячолітнє “освячення” історією, сервітутне право українських селян Південно-Західного краю було підтверджене у середині XIX інвентарними записами 1847-1848 рр.

Прийдешня посткріпосницька епоха, відлік якої дала реформа 1861 р., мала, здавалося б, супроводжуватися відповідними приватизаційними тенденціями в питаннях виробничих відносин, у тому числі повною мірою торкнутися обмеженого права користування “спільною власністю” – сервітутами. Адже відтепер остання визнавалася приватно-поміщицькою, а, отже, для селян чужою. Проте царський указ від 4 квітня 1865 р. не тільки не ліквідував, а, навпаки, підтвердив легітимність цього різновиду морально-звичаєвих норм. Випускні акти, за якими в селах краю впродовж десятиліть мав здійснюватися перехід земельних наділів у приватну власність селян, зберігали цей, м’яко кажучи, не зовсім логічний для пореформеної доби феномен. І все ж під тиском об’єктивних обставин, передусім ринкової кон’юнктури, котра спричиняла зростання невдоволення поміщиків систематичними порубками лісу з боку селян та потравами полів їх худобою, царський уряд наприкінці 60-х рр. XIX ст. змушений був погодитися на ліквідацію сервітутів. 26 березня 1869 р. Олександр II підписав указ, відповідно до якого розпочалася розробка положення про так зване “розверстання” останніх. Суть нововведення, дія котрого поширювалася на території Західного й Південно-Західного регіонів імперії, за словами київського губернатора, полягала в спробі заборонити “давні звички часів кріпацтва, які підштовхували їх (тутешніх селян – Ю. П.), не задумуючись, користуватися і своєю землею, і землею пана”, та встановити, що відтепер вони мають задовольнятися безкоштовним користуванням “тільки тим, що їм надано” [2, 5]. Тобто українські селяни мають раз і назавжди відмовитися від традиційної, узвичаєної, а враховуючи факт малоземелля й безгрошів’я, вкрай необхідної для них і у нових історичних умовах самобутньої “господарської кооперації” Щоправда, позбавлення останніх сервітутних прав мало супроводжуватися з боку держави певною компенсацією – “еквівалентами”. Однак, як свідчать архівні джерела (матеріали волосних правлінь), вона була настільки мізерною, що здебільшого “не задовольняла селян ні матеріально, ні морально-психологічно” [3, 77 зв.]. В 70-80-х рр. XIX ст. розверстання сервітутів (а точніше модернізована приватизація поміщиками своєї ж до того часу феодалної власності) мало стихійний, переважно локальний та епізодичний характер. Перебіг подій у ці десятиліття засвідчив – указ 1869 р. в основному так

і залишився на папері.

Проте пореформені зміни у суспільстві дедалі частіше нагадували про себе. Вони “вимагали” від царського уряду корекції аграрної політики. Тож не дивно, що наприкінці XIX ст. офіційний Петербург знову повертається до питання “приватизації” сервітутного права. Міністерства внутрішніх справ й юстиції за участю керівників місцевої (губернської) адміністрації в 1891 р. провели “особливу нараду” [4, 61]. Наслідком її рішень стало створення спеціальної міжвідомчої комісії, котра мала розробити проект нового закону про розверстання сервітутів. Спочатку робота комісії тривала досить успішно. Однак, починаючи з 1899 р., справа знову почала затягуватися.

До 1911 р. сільські громади Південно-Західного краю, перебуваючи під адміністративним тиском з боку повітових та губернських установ, спромоглися “самотужки приватизувати тільки 15% колишніх сервітутів”. За офіційними даними, на 1913 р. цей процес взагалі ще не торкнувся 2621 населених пунктів регіону [4, 60, 61]. По губерніях це становило: Київська – 569, Подільська – 864, Волинська – 1188. В 1913 р., коли, здавалося б, пореформена еволюція українського села, своєрідним каталізатором якої з 1906 р. стала столипінська аграрна реформа, вже давно мала покінчити із середньовічною традицією у землеволодінні, Головне управління землеустрою і землеробства змушене було розпочати підготовку нового законопроекту. Черговий раз урядовими заходами передбачалося скасувати польові (спільні пасовиська) та лісові сервітути. Проте лише революційні події 1917-1920 рр., котрі, як відомо, закінчилися встановленням в Україні більшовицького (тоталітарного) режиму, радикально ліквідували це явище.

Окреслений політико-правовий аспект еволюції сервітутного права в Україні, як і процедура його скасування безпосередньо на місцях, загалом достатньо висвітлено вітчизняною історіографією. Однак, знайомлячись з доробком українських дослідників, зайвий раз доводиться констатувати, що при оцінках цих явищ фахівцям-історикам не вдалося позбавитися суперечливих суджень. Зокрема за переконаннями О. Тита Войнаровського, “скасування сервітутів являло собою один з головних етапів економічного знищення українського народу, яке, зрозуміло, потягнуло за собою його культурний занепад” [5, 173]. Визнаючи певну логіку й істинність у цих словах, одночасно не можна не погодитися і з думкою відомого історика-економіста І.-С. Коропецького. Останній вбачав у такій оцінці перш за все “бажання автора солідаризуватися з українським селянством у його прагненні затримати відживаючі традиційні форми персональних відносин” [5, 174]. Тож ще раз переконуємося в доречності простежити історію сервітутного права початку XX ст., так би мовити, зсередини, через призму цінностей та уявлень самих сільських трудівників.

Українське селянство вступило у посткріпосницьку епоху, загалом зберігаючи в своєму етнонаціональному “серці” ментально-світоглядні вимоги традиційного суспільства. Підтвердженням такої констатації може служити цілковита переконаність землеробів-трудоарів у доцільності й справедливості “чорного переділу”, котру майже в незмінному вигляді спостерігаємо у роки столипінської аграрної реформи. Протягом другої половини XIX – на початку XX ст. бажання провести “народну конфіскацію” в українських селян було настільки сильним, що проти нього виявиться малозначущою інша тенденція – ринкова адаптація їхньої ментальності. Ймовірно, тому в умовах політичних подій 1917 р., коли земля вже “значною мірою перебуватиме поза межами власності поміщиків” [6, 539], більшовицька пропаганда, спрямована на бру-

тальну ліквідацію приватного землеволодіння останніх, знаходитиме відгук у селянських серцях.

Логічно припустити, що “епоха розверстання” сервітутів (як можна визначити історію цього історично сформованого правового інституту в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.) характеризувалася імперативністю селянської “картини світу” стосовно їхнього існування. Зрозуміло, що така ментальна (консервативна) специфіка, перебуваюча до того ж у гармонії з відповідною соціальною поведінкою її суб’єктів – сільських трудівників, не могла залишатися не поміченою тими, хто бодай почасти встиг модернізувати свій світогляд та адекватно змінити власний спосіб життєдіяльності. Зокрема повітові (у даному випадку земські) чиновники краще за селян помічали, що сервітутні відносини зумовлюють для останніх матеріальні збитки і “значну моральну шкоду”. На відміну від хліборобів-трудолюбів, вони першими зрозуміли, що в умовах товаризації економіки “окам’янілість господарських прийомів – сервітутів – набула значення беззаперечного факту” [5, 64 зв.]. Тож природно, що дедалі зростаюча невідповідність двох ментально-світоглядних світів, а на її підґрунті “безпредметні” суперечки українських селян із здебільшого інонаціональними за духом та більш інноваційними за тенденціями суспільної трансформації поміщиками, їхніми управителями й прикажчиками була типовим для сільського життя явищем.

Про “чорнопередільські” настрої у середовищі українського селянства на початку ХХ ст. свідчила поведінка його представників під час ліквідації черезсмужжя. Значно охоче селяни погоджувалися на такі варіанти (в тому числі паралельне розверстання сервітутів), коли у вигляді компенсації за втрату останніх отримували додаткові земельні наділи.

Навряд чи можна вважати фактом революційного оновлення вимог колективного підсвідомого в хліборобській психології появу у 80-х рр. ХІХ ст. на Волині хутірських господарств, ініціаторами яких були самі селяни. “Особлива любов до землі”, котра, на думку очевидців-реформаторів, не лише відрізняла сільських мешканців Правобережної України від іноетнічної землеробської людності цього регіону, а і “була доказом їхнього прагнення мати землю в приватній власності” [5, 65 зв.], насправді не означала такої схильності. Адже зворотне означало б формування у ментальності українських селян стійкого потягу господарювати по-новому. Тобто передбачалася наявність їх психологічної готовності працювати з урахуванням ринкової кон’юнктури, здійснення кредитно-фінансових та орендних операцій – одним словом, діяльність селян мала б бути спрямована на забезпечення максимально можливих прибутків із земельних ділянок. Одночасно сучасник повинен був би спостерігати переструктуризацію селянських господарств “за власним бажанням”, ґрунтовні зміни в ставленні сільських хазяїв до освіти, передусім економічної. Натомість нерідко відбувалося щось близьке до протилежного – до 1911 р. самотужки розверстані селянами регіону сервітуту становили дещо більше 1/10 їхньої загальної чисельності. Отож, маємо констатувати, що у роки століпінської аграрної реформи ментальна сутність українського селянина все ще перебувала в полоні традиціоналізму, а відтак була спроможна лише зрідка при “нестандартному” збігу обставин ініціювати розверстання (приватизацію) сервітутних прав.

Ситуація, яка спостерігалася у вересні 1913 р. в селах тієї ж Волинської губернії, підтверджує істинність таких оцінок. Під час обстежень землевпорядними комісіями маєтків з сервітутним правом тутешні селяни вели себе пасивно. Звичайно вони не виявляли належної уваги до явищ і процесів, які могли

б сприяти підвищенню врожайності зернових та технічних культур, забезпечити більшу прибутковість їхніх господарств. Зокрема це було помітно у розмовах про “кормову продуктивність” [7, 620 зв., 624]. Загалом розуміючи цей термін, місцеві поселяни традиційно не надавали його змісту модерного значення. Й це тоді, коли від ставлення останніх до нього безпосередньо залежав їх же добробут. Так, на запитання про рівень “кормової продуктивності” в їхніх господарствах селяни Рівненського повіту реагували переважно так, як звикли ставитися до будь-якого статистичного обстеження, ініційованого зверху.

На початку ХХ ст. українські селяни звичайно схильні були “нехтувати” також юридичною стороною забезпечення своїх “сервітутних” інтересів. Типовою демонстрацією цієї характерологічної риси можна вважати ситуацію, котра виникла в с. Слободищах Житомирського повіту 29 березня 1914 р., коли його мешканці – І. Граба, С. Гордєєв, О. Ткачук, Ф. Грибчук та М. Рибак – подали у повітову землевпорядну комісію скаргу. Як і десятки їхніх земляків, вони спробували відсудити несправедливе, на їхній погляд, розверстання сервітутного права. В даному разі йшлося про користування вигоном. Обґрунтовуючи свою позицію, скаржники повідомили, що мали з поміщиком В. Підгорським “900 дес. спільних ґрунтів”, однак у ході розверстання отримали тільки “мізерний шматок” останніх. Повторне обстеження, проведене землевпорядною комісією, засвідчило наявність лише 129 дес. Після довготривалої бюрократичної тяганини селяни отримали у власність тільки 14 дес. 400 саж. [8, 94-106]. “Аргумент”, який “позбавив” їх майже всього, на що вони розраховували, полягав у тому, що скаржники, користуючись упродовж пореформеного періоду вигоном, не вважали за потрібне поцікавитися, зафіксоване їхнє право на випас худоби у викупному акті чи ні?

Щоб прийняти в таких випадках раціонально виважене, оптимально доцільне рішення, селянам, як правило, не вистачало інтелектуальних зусиль. Нерідко не “спрацьовували” й суто моральні аргументи. І хоча наслідком консерватизму етнонаціональної натури сільських трудівників часто-густо ставала “зубожілість існування”, рідко хто з них “піднімався” до того, щоб винити в цьому себе. Тож зайвий раз переконуємося, що модерні зміни у свідомому та підсвідомому ставленні українських селян до сервітутів відбувалися значно повільніше, ніж того вимагав час. Крім того, далеко не завжди вони керувалися логікою навіть власних суджень.

Своєрідністю їхньої ментальної еволюції був саме той психологічний стан, котрий варто окреслити, як режим очікування. Оскільки традиціоналізм “душі” сковував їх ініціативність, селяни, зовні майже безапеляційно погоджуючись з думкою начальства про “неминучість розверстання”, відводили собі роль скоріше об’єкта, а не суб’єкта цього процесу. Чи не всі зміни в житті, зумовлені проникненням ринкових відносин (а отже, й питання сервітутів, приватної власності), вони звично пов’язували з волею державних можновладців – царя і чиновників. На початку ХХ ст. у селянському середовищі України час від часу можна було почути на адресу урядовців, що поки ті “не знищать сервітуту, розселення на хутори не буде” [9, 210].

Бачення їх як “справедливого та доцільного” явища, прагнення зберегти його попри всю зовнішню алогічність таких переконань в умовах становлення ринкової економіки передусім зумовлювалися патріархальним розумінням землі, всього того, що “забезпечувало” традиційну господарську діяльність. Аж до революційних потрясінь 1917 р. узвичаєною нормою, а отже, і концептом селянського світогляду залишалось ставлення до землі, до всього, що на

ній росте без “людських затрат”, як до “Божого дару”. Худоба, прийоми господарювання також були для українських сільських трудівників скоріше моральними, ніж юридичними категоріями. Те, що чиновник чи інтелігент вважав рецидивом минулого, анахронізмом, для селянина здавалося не тільки виправданим, а й доцільним, корисним, незамінним.

Відтак архетипне сприйняття ґрунтів (як приватної власності) повною мірою поширювалося і на сервітути. Розверстання ж останніх передбачало перехід до обов’язкової грошової оплати за ті послуги, блага, які, здавалося б, мали й надалі забезпечуватися безкоштовно, задарма. Тож існуючий у вигляді “історичної сліпоти” ментальний традиціоналізм унеможлиблював відмову від тієї форми власності, яка “розорювала не тільки поміщика, але і самого землероба-трударя” [9, 215]. Безперечно, до цілковитого розорення справа рідко коли доходила. Скоріше йшлося про виживання на межі мінімальних фізичних потреб.

Багато у чому архетипна ментально-світоглядна сильність українського селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст., в межах якої перебувало й вищезазначене ставлення до сервітутів, по-своєму гармоніювала зі звичними формами господарювання. Перехід до модерних методів економічної діяльності, адекватної соціальної поведінки радикально мав руйнувати і цю сторону селянського буття. Не задумуючись над потенційним економічним ефектом, пересічний сільський трудівник не погоджувався з такими нововведеннями. Нерідко він чинив опір навіть там і тоді, де й коли це завдавало йому “незапланованих” збитків. Скажімо, можливість потрав поміщицьких та державних угідь – полів, лісів, чагарників – хоча, по-перше, суперечила чинному законодавству, а по-друге, зберігала економічно неефективне черезсмужжя, була необхідна селянину, психологічно не готовому “грати” за моральними правилами модернізованого суспільства. Аморальність самої ж крадіжки, грабунку в розрахунок не бралася, оскільки злом ці дії не вважалися [10, 6, 7].

Сервітутне законодавство, як відомо, було зорієнтоване на “полюбовне” вирішення суперечок [5, 64 зв.]. Однак у силу окреслених вище обставин така практика зустрічалася вкрай рідко. Об’єктивна основа систематичних конфліктів крилася у глибинах все ще архетипної природи селянина, котра ніяк не могла призвичаїтися до “цивілізованих” відносин. Приватна власність, правове регулювання суперечок як ментально світоглядні цінності приживалися хворобливо. Це зумовлювало подвійність в оцінках сільськими трудівниками різноманітних явищ, подій і процесів. Скажімо, хабар чи той же наклеп – це в “душі” пересічного українського селянина протизаконна й водночас морально узгоджена дія.

На початку ХХ ст., коли утвердження приватної власності, її, так би мовити, “присутність”, “дихання” вже відчувалися у всіх сферах суспільного буття, селяни продовжували існувати в двовимірній ментально-світоглядній системі. Причому той пласт їх природи, що перебував за межами “ринкового”, часто домінував. У той час зберігало свою вагу звичаєве право в поземельних стосунках. Ділянки ґрунтів, зокрема як і раніше, визначалися межами фактичного користування. Єдине, що у даному разі могло позначатися на ототожненні “приватного” і “традиційного” (перебуваючого в користуванні), це звичаєва норма, “якщо немає суперечок із сусідами” [5, 64 зв.]. Саме вона спричиняла “потребу” в традиційно поширених у стосунках серед селян крику, галасі, лементі, прокльонах.

Типовим можна вважати випадок, який трапився на початку 1911 р. в с. Мощон Рівненського повіту [11, 96-98]. У ньому простежується ставлення

тогочасних селян до приватної, “патріархальної” власності їх традиційна реакція на можливість бути позбавленими звичних засобів до існування. Суть справи в даному прецеденті полягала у тому, що напередодні розверстання сервітутів мешканці села не знайшли спільної мови стосовно цієї акції й ... пересварилися. Суперечка виникла навколо питання, як учинити з угіддями, котрі, за звичаєм, тривалий час перебували в користуванні без необхідної правової реєстрації.

Узагальнюючи вищесказане, наприкінці спробуємо окреслити різницю між свідомим (світоглядним) та підсвідомим (ментальним) розумінням селянами Правобережної України початку ХХ ст. сутності сервітутів. Щодо усвідомленого, тобто того сприйняття, яке вони осмислювали, були готові чути і більш-менш адекватно сприймати зі слів можновладців (а також відповідним способом аналізувати), то соціально активніша, грамотна частина сільської громади схилилася до думки, що “черезсмужжя” й сервітутути “вкрай шкідливі” [11, 23]. Той же бік селянської ментальності, який репрезентував колективне підсвідоме, “діяв” у даному разі більш прагматично. Критика пережитків, до котрих належали і сервітутути, тут лунала частіше. Вона притуплялася чи взагалі зникала лише тоді, коли пересічний селянин знаходив доцільність, логіку в інноваційному (модернізованому). Зазначимо, логіку не завжди тотожну цінностям та пріоритетам прийдешньої епохи. Звичайно це був своєрідний ментально-світоглядний гібрид, у якому поєднувалися вартості ринкової економіки зі значним відсотком компонентів колективного підсвідомого, котрі сформувалися в попередню історичну епоху й загалом продовжували визначати структуру моральної, естетичної та пізнавальної діяльності землероба-трударя.

1. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 3-22.

* Проблема сутності приватної власності в українському суспільстві XVII-XIX ст. піднята у доповіді доктора історичних наук О.І. Гуржія на III Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 17-18 травня 2001 р.).

2. Гуржій І.О. Іван Франко як історик селянства України // І. Я. Франко як історик. – К., 1956. – 160 с.

3. Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 442, оп. 305, спр. 340.

4. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 497, оп. 1, спр. 292.

5. Там само. – Ф. 226, оп. 1, спр. 869.

6. Коропецький І.–С. Українські економісти XIX століття та західна наука. – К., 1993. – 192 с.

7. Шевченко В. М. Мобілізація земельної власності на Поділлі 1906-1914 рр. / V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень 1991 р.). Тези доповідей та повідомлень. – Київ-Кам’янець-Подільський, 1991. – С. 538-539.

8. ДАЖО. – Ф. 226, оп. 1, спр. 687.

9. Там само. – Спр. 540.

10. Там само. – Спр. 47.

11. Там само. – Спр. 197.